

Johanna Vaattovaara

Tampereen yliopisto

KIELI SOSIAALISENA ILMIÖNÄ – KIELENKÄYTTÄJÄN NÄKÖKULMAN MERKITYKSESTÄ

Johdanto

Kieli perusolemukseltaan sosiaalisena systeeminä on moniulotteinen tutkimuskohde, jota tässä kirjoituksessa tarkastelen sosiolingvistisen kielikäsitustutkimuksen kehyksessä. *Kielikäsitysillä* tarkoitan Dennis R. Prestonin (2011, 2013) tapaan sitä kokonaisvaltaista kielellistä merkitys- ja uskomussysteemiä (engl. language regard), jonka puitteissa kielellinen variaatio tulee tulkituksi ja tuotetuksi. Tämä kielikäsituksen laaja määritelmä pitää sisällään kielellisiin elementteihin liittyvän huomion (attention), niihin liittyvät mielteet (perceptions), asenteet (attitudes), uskomukset (beliefs) sekä eritasoiset kieli-ideologiset prosessit ja kielellisen tietoisuuden (awareness) muodot ja tasot. Havainnollistan kolmen empiirisen esimerkin avulla näiden ulottuvuuksien yhteen kietoutuneisuutta ja samalla sitä, miksi kielenkäyttäjien lähestymistavat kieleen ovat olennaisia – jopa ensiarvoisia – tavoiteltaessa tieteellistä kuvaa kielellisen vaihtelun avulla jäsentävästä sosiaalisesta järjestyksestä ja muutosmekanismeista.

Sosiolingvistiikassa on alusta lähtien ymmärretty kielenkäyttäjien kielikäsitysten olevan sidoksissa kielelliseen vaihteluun ja kielenmuutoskehitykseen (ks. Weinreich, Labov & Herzog, 1968; Garrett, 2001; Preston, 2013). Kielikäsitysistä ja -asenteista onkin tutkittu 1960-luvulta alkaen, ensin sosiaalipsykologisessa asennetutkimusperinteessä, jossa painopiste on ollut tiedostamattomien asenteiden tutkimisessa yleensä kokeellisin, usein kuuntelunäytteisiin perustuvien menetelmin (Lambert ym., 1960). Kansanlingvistiikkaa (engl. folk linguistics) alettiin kehittää ja arvostaa viipeellä, vasta 1980-luvulla. Pioneerinaan amerikkalainen professori Dennis R. Preston kansanlingvistiikka on asettanut tehtäväkseen nimenomaan kansan käsityksistä lähtevän kielikäsitustutkimuksen kehittämisen. (Niedzielski & Preston, 2000, s. 8–9; ks. myös Mielikäinen & Palander 2002, s. 90–91; Vaattovaara 2009, s. 26–30.)

Menetelmällisesti kansanlingvistiikka hyödyntää pääosin nk. suoria menetelmiä kielikäsitysten ja -tietoisuuksien tutkimisessa. Lähtökohdiltaan ja metodisesti sosiaalipsykologinen ja kansanlingvistinen perinne siis asettuvat täydentämään toisiaan, ja vuosikymmenten saatossa ne ovat myös limittyneet (ks. Vaattovaara, 2009; Kristiansen, 2020). Kansanlingvistiikan valtavirtaa edustavassa kansandialektologiassa laajasti hyödynnetyn mentaalikarttamenetelmän (mental mapping) tausta alkuaan oli nimenomaan näiden kahden tutkimusperinteen silloittamisessa (Preston, 1989, s. 4; ks.

Julkaistavaksi hyväksytty versio. Lopullinen julkaisu: L. Kanto, M. Toivola, A. Martikainen, I. Savolainen, E. Vastamäki (toim.) 2023. *Kieli elämän eri vaiheissa – näkökulmia kielen moninaisuuteen*. Puheen ja kielen tutkimuksen yhdistys ry:n julkaisuja 55, s. 60–74.

myös Garrett, 2010, s. 179–180). Sittenkin karttamenetelmää on tosin sovellettu asetelmissa, joiden intressit ovat olleet lähinnä dialektologisesta maailmankuvasta nousevia (ks. tarkemmin Vaattovaara, 2012).

Fennistiikassa kielikäsitysten ja asenteiden tutkimus oli pitkään marginaalissa ja nousi vasta 2000-luvun alkupuolelta keskeiseksi osaksi fennististä sosiolingvistiikkaa juuri kansanlingvistiikan muodossa. Perinne on hiljalleen monimuotoistunut, minkä voi ainakin osin nähdä olevan seurausta siitä, että sosiaalisen merkityksen tulkinta sosiolingvistiikassa on laajentunut. Tällä on ollut heijastumansa siihen, miten kielen tilallisuutta ja kielenkäyttäjien näkökulmaa asemoidaan tutkimusasetelmiin. (Eckert, 2008; Eckert, 2012; Johnstone, 2014, 2016; Vaattovaara, 2012; Vaattovaara & Halonen, 2015; Niemelä, 2020; Hermo, 2022).

Menetelmällisesti seuraavassa käsiteltävät kolme esimerkkiä sijoittuvat edellä esiteltyjen kielikäsitys- ja asennetutkimusperinteiden välimaastoon. Esimerkit tulevat omista suomen kielen alaan liittyvistä tutkimushankkeistani. Tilan ja sosiaalisen merkityksen tulkintaan liittyvät teoreettiset sitoumukset ovat ohjanneet tutkimusasetelmia ja metodiikkaa, mutta rajaussyistä sivuutan tässä näiden teoreettisten lähtökohtien käsittelyn.

Ensimmäiset kaksi esimerkkiä edustavat suomalaisessa sosiolingvistiikassa ja tätä ennen jo dialektologian traditiossa tutkittuja variaabeleita, jälkitavuuissa säilynyttä *h*:ta (*lähethäänkö sauhnaan* ym.) sekä diftongien avartumista (*tie > tiä, tuolla > tualla*). Kolmas esimerkki on *s*:n ääntämykseen liittyvä vaihtelu, joka ei ennen 2000-luvulla Suomessa noussutta kansanlingvistiikan perinnettä ollut lainkaan tutkimuksen kohteena sen enempää sosiolingvistiikan kuin dialektologiankaan piirissä.

Kielitietoisuus jälkitavujen *h*:n säilyttävänä voimana Tornionlaaksossa

Tornionlaaksolaisten abiturienttien kielellistä ja alueellista identiteettiä selvittäneen väitöstutkimukseni (Vaattovaara, 2009) päätavoite oli selvittää, miksi tällä alueella säilyy arkaainen murrepiirre, *h* jälkitavuuissa (esim. *lähethäänkö sauhnaan*), joka muualta Suomen murteista oli 2000-luvun alussa pääosin jo kadonnut. Piirre nousi työni keskiöön kielenkäyttäjien nostettua sen alueen ja kielellisen identiteettinsä ”tavaramerkiksi”. Sosiolingvistisiä ja kulttuurimaantieteellisiä lähestymistapoja soveltamalla oli mahdollista pureutua piirteen säilymisen problematiikkaan, joka osoittautui liittyvän kielenkäyttäjien ympäristösuhteeseen ja syvälliseen tietoisuuteen *h*:n variaatiosta. Osana asetelmaa tutkin, miten pellolaisnuorten kuvaukset ja itseraportointi *h*:n käytöstä suhteutui heidän kielenkäyttöönsä haastattelutilanteessa (kuviot 1a ja 1b tuonnempana).

Jälkitavujen *h* on nykyvariaation näkökulmasta äännehistoriallinen jäännös, jonka katsotaan kehittyneen vokaalienväliseen asemaan (*kirvehen*) itämerensuomalaisissa kielissä myöhäiskantasuomalaisella kaudella (Mantila, 1992, s. 3–5). Kyseessä on lingvistiksi moniulotteisesta piirteestä, jonka vaihtelu – siellä, missä se enää on säilynyt, eli pääosin Tornionlaaksossa – on kiinnittynyt fonotaktisesti morfologisiin rakenteisiin. Ei olekaan yllättävää, että Tornionlaaksossa yleisen (väärän) käsityksen mukaan ei kukaan ei ”virallisesti” tiedä, mihin väleihin hoota pannaan, koska sen käyttö vaihtelee myös kylittäin ja yksilöittäin. Toisaalta tornionlaaksolaiset kertovat, että paikallisen tuntee ”oikeanlaisesta” *h*:n käytöstä. Tämä koskee niin suhdetta muihin peräpohjalaismurteisiin kuin murretta satunnaisesti matkiviini; murretta tuntemattoman on käytännössä mahdotonta imitoida *h*:n käyttöä autenttisesti systeemin monimutkaisuuden vuoksi.

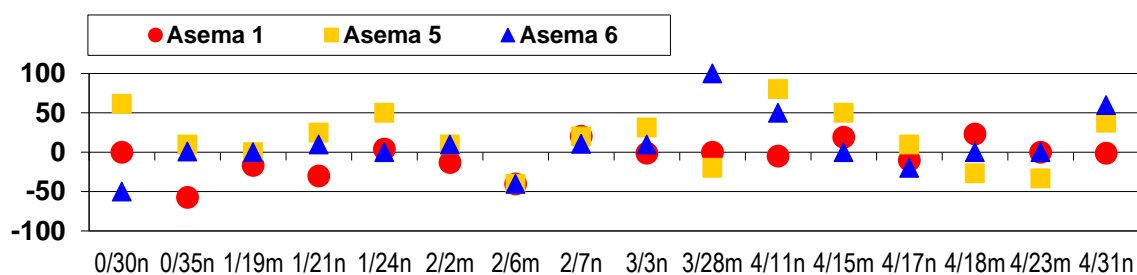
Mantila (1992) on väitöskirjassaan selvittänyt, miten alkuaan vokaalienväliseen asemaan kehittynyt äänne on erityisesti Tornion(laakson) murteissa kohdannut useita äänne muutoksia ja kehittynyt siellä variaatioltaan monimuotoisimmaksi. Laajalevikkisen, nk. sisäheittovariantin (*saunahan* > *saunøhaan*) ohella *h* voi siellä metateettisesti siirtyä konsonantin edelle (*saunhaan* > *sauhnaan*) tietyin fonotaktisin ehdoin. Tätä yksinomaan Tornionlaakson seudulla kuultavaa metateesia esiintyy kuudentyyppisissä fonotaktisissa asemissa, tiheimmin kahden soinnillisen konsonantin yhtymän jäljessä 1. ja 2. tavun rajalla (*valmhiiksi* > *valhmiiksi*), harvimminkin lyhyen sivupainollisen vokaalin jäljessä (*tarjoamhaan* > *tarjoahmaan*). (Ks. Mantila, 1992, s. 153–183.)

Oma, kielenkäyttäjien kielitietoisuuteen painottuva tutkimukseni osoitti ensinnäkin, että paikallismurteen sisäinen ja ulkoinen myönteinen imago ja näihin liittyvä kollektiivisesti vahva kielellinen itsetunto ovat *h*:ta paikallismurteessa säilyttävä voima. Tarkemmin tätä mekanismia auttoi ymmärtämään kielenkäyttäjien pintaa huomattavasti syvemmälle ulottuva kielitietoisuus. Yksilötasolla jälkitavujen *h*:n variaatio kytkeytyi alueelliseen identifikaatioon: mitä vahvempaa osallisuutta nuori koki kotiseutuunsa, sitä tiheimmin ”hoon päältä” hän oli taipuvainen puhumaan. Vaihtelu näyttäytyi sukupuolittuneena sen vuoksi, että voimakkaammin kotiseutuunsa samastuvien selvä enemmistö oli poikia. Ainoa tilastollisesti merkitsevä kielellisiä valintoja ainakin haastattelutilanteessa säädellyt muuttuja oli kuitenkin ympäristösuhde, joka puolestaan kytkeytyi *h*:n asemaan kollektiivisessa aluetietoisuudessa (Vaattovaara, 2009).

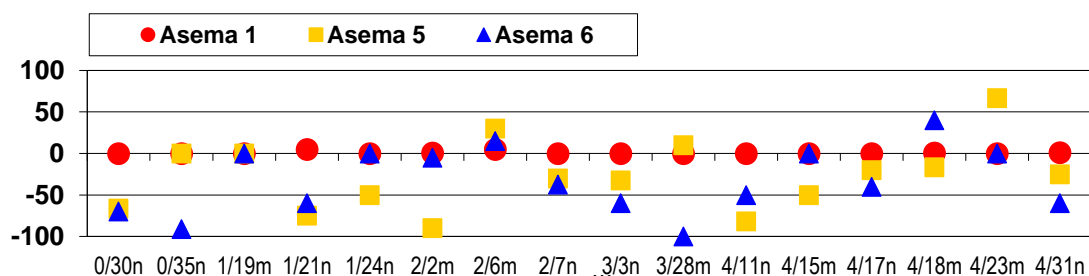
Pellolaisabiturienttien *h*:ta koskevan tietoisuuden tutkimiseksi laatimani kielitietoisuustestit (mts., 209–238) perustuivat variaation tutkimuksen aiemmin osoittamiin jälkitavujen *h*:n variaatiohierarkioihin. Testien avulla ilmeni, että nuoret kykenevät omassa kielitajussaan pitämään erillään paikallisemmän ja laajalevikkisemmän *h*-

variantin hämmästyttävän tarkasti. Lisäksi he raportoivat omaa *h*:n käyttöään yllättävän yhdenmukaisesti suhteessa siihen, mitä tiedetään *h*:n metateesin (paikallisen variantin) lingvistisestä leviämishierarkiasta eri fonotaktisissa asemissa, ja toisaalta vanhastaan laajalevikkisemmän *h*-variantin väistymisestä muun muassa geminaation (*vetheen* > *vetteen*) tasoittamana.

Kuviot 1a-b havainnollistavat kielitietoisuuden kollektiivista ja yksilöllistä ulottuvuutta. Kuvio 1a näyttää, miten täsmällisesti 16 ympäristösuhteeltaan erilaista yksilöä raportoivat Tornionlaaksossa omintakeisen *h*-variantin käyttöään suhteessa haastattelupuheesta mitattuun kielenkäyttöön (puhujakoodi: kotiseutuun samaistumisen aste 0–4; informantin numero aineistossa; nainen/mies). Kuvio 1b vastaavasti havainnollistaa itseraportoinnin ja kielenkäytön suhteen laajalevikkisen *h*-variantin osalta. 0-akselin alapuolelle asettuvat merkit kertovat yksilöiden aliraportoinnista (todellisuudessa käyttö vastaajan puheessa tiheämpää kuin vastaajan arvio käytöstään), yläpuolelle asettuvat puolestaan yliraportoinnista (todellinen käyttö vähäisempää kuin oma arvio).

Kuvio 1a. Tornionlaaksolle ominaisen metateesivariantin raportoitu käyttö (%) kolmessa fonotaktisessa asemassa (1=yleisin, 5=toiseksi harvinaisin, 6=harvinaisin asema) suhteessa todelliseen käyttöön 16 yksilöllä (kotiseutuun samaistumisaste 0–4). (Lähde: Vaattovaara, 2009, s. 214.)

Kuvio 1b. Maantieteellisesti laajalevikkisemmän *h*-variantin raportoitu käyttö (%) kolmessa fonotaktisessa asemassa (1=yleisin, 5=toiseksi harvinaisin, 6=harvinaisin) suhteessa todelliseen käyttöön 16 yksilöllä. (Lähde: Vaattovaara, 2009, s. 214.)

Tulokset kertovat nuorten kielitietoisuudesta ja samaistumisesta erityisesti *h*:n paikalliseen, metateesivarianttiin. Vakiintuneimmassa asemassaan (asema 1) esiintyvät testimuodot kaikki yksilöt arvioivat lähimmäs todellista käyttöönsä, jopa aivan täsmällisesti käytön mukaiseksi laajalevikkisen variantin tapauksessa (kuvio 1b, punaiset pallot). Kaikki raportoivat, etteivät (juurikaan) näissä fonotaktisissa ympäristöissä sitä käytä, ja tämä näytti pitävän todetun variaation perusteella paikkansa: laajalevikkisen *saunhaan* -variantin sijaan nuoret käyttävät pääosin paikallista metateesivarianttia (*sauhnaan*), ja ovat tästä siis hyvin tietoisia.

Fonotaktisissa asemissa 5 ja 6 havaitaan itseraportoinneissa suhteessa kielenkäyttöön enemmän hajontaa. Nämä siis ovatkin ne lingvistiset asemat, joihin paikallinen *h*:n metateesi ei vuosikymmenten saatossa ole vakiintunut, vaan esiintyy melko harvakseltaan. Tendenssinä on, että kotiseutuunsa samaistuvilla (numero 3 tai 4 yksilötunnuksen alkuosassa) on taipumus yliparantoida metateettisen *h*:n käyttöönsä, ja heikosti samaistuvilla puolestaan taipumusta aliraportointiin (kuvio 1a). Tämä kertoo vahvasti kotiseutuunsa samaistuvien positiivisesta asenteesta paikallisia metateesimuotoja kohtaan ja heikosti samaistuvien taipumusta puolestaan irrottautua *h*:n käytöstä. Laajalevikkisen *h*-muodon tapauksessa (kuvio 1b) aliraportointitaipumukset kertovat siitä, että paikallista varianttia pidetään prestiisinä laajalevikkisen kustannuksella.

Kokonaisuutena testitulokset läpivalaisivat *h*:n säilymisen sosiaalisia mekanismeja. Muutkin kuin tässä esitellyt kielitietoisuustestit osoittivat, miten kielenkäyttäjien kielitietoisuus voi kulkea käsi kädessä variaation tutkimuksen keinoin todetun kielenmuutoskehityksen kanssa, ja miten yksilöllistä suhdetta paikallisuuteen saatetaan säädellä alueellista identiteettiä indeksoivan piirteen valintojen tai poisvalintojen avulla.

Tämän esimerkin viesti on, ettei maallikoiden kykyä tiedostaa variaatiota tule aliarvioida sen perusteella, miten he pystyvät (tai eivät pysty) metalingvistisesti vaihtelua kielitieteellisen asiantuntemuksen puuttuessa kuvaamaan. Tutkimuksen haaste on metodiikan kehittäminen kielenkäyttäjien kielitietoisuuden muotojen ja tasojen (Preston, 1996) selvittämiseksi.

Diftongien avartuminen

Siinä missä edellinen esimerkki osoitti kielenkäyttäjien tietoisuuden olevan linjassa jälkitavujen *h*:n variaation kehityksestä ja alueellisesta variaatiosta saadun kuvan kanssa, osoittaa puolestaan diftongien avartumista koskeva kielitietoisuustutkimus, miten kielenkäyttäjien logiikka voi tyystin rakentua

eri tavalla kuin kielentutkija variaationtutkimuksessa vakiintuneiden jäsennyksensä pohjalta olettaisi.

Diftongien *uo*, *yö*, *ie* avartuminen > *ua*, *yä*, *ia~iä* on foneettinen piirre, joka dialektologisen ja sociolingvistisen tutkimustiedon valossa rajautuu länsimurteisiin (Paunonen, 1995 [1982], s. 75; Mustanoja, 2011, s. 282). Ilmiötä tavataan myös pääkaupunkiseudun puhekielessä, missä sen vaihtelu on 1970-luvun aineistojen valossa todettu sosiaalisesti strukturoitununeeksi. Vaikka Paunosen (1995 [1982]) raportoimat erot neljän sosiaaliluokan välillä eivät ole suuria, ne ovat systemaattisia: keskimääräinen diftongien avartumisaste on systemaattisesti voimakkaampi työväestön ryhmiin kuuluvilla kuin ylempiin sosiaaliluokkiin kuuluvilla.

Diftongien avartumisen variaatiosta on vuosikymmenten saatossa saatu jonkin verran tutkimustietoa, mutta sen sosiaalista indeksisyyttä alettiin tarkemmin tutkia vasta *Helsingin suomea – monimuotoisuus, sosiaalinen identiteetti ja kielelliset asenteet kaupunkiympäristössä* -hankkeessa¹. Osana laajempaa tutkimusasetelmaa kerättiin satunnaisilta suomalaisilta avoimia reaktioita lauseen mittaisiin ääninäytteisiin, joista kolmessa esiintyi jonkin asteinen diftongin avartuma. Tarkoituksena oli näiden kolmen näytteen avulla tutkia, millaisia mielteitä (perceptions) avartuvat diftongit herättävät kuulijoissa (ks. tarkemmin Nuolijärvi & Vaattovaara, 2011; Vaattovaara 2012, s. 188–192). Osallistujat (N=45) olivat satunnaisia tiedekeskus Heureka vierailijoita, jotka alueelliselta ja sosiaaliselta taustaltaan olivat moninainen joukko 10-69-vuotiaita äidinkieleltään suomenkielisiä.

Osallistujia pyydettiin kuuntelemaan kuulokkeista 12 näytteen sarja, ja reagoimaan jokaisen lauseen mittaisen näytteen jälkeen suullisesti kysymykseen: ”Missä tällaista puhetta voi kuulla? Ketkä puhuvat näin?” Osallistujia neuvottiin kiinnittämään huomiota siihen, miten näytteissä puhutaan, ja pyrkimään sivuuttamaan ilmaisun sisällöllinen puoli. Diftongien avartumia sisältävät puhenäytteet soitettiin kaikille samassa järjestyksessä: näytesarjan ensimmäisenä, neljäntenä ja kymmenentenä. Ensimmäisessä näytteessä ääni oli nuoren miehen, jonka diftongit avartuivat korvakuulolta (nk. tuomarinryhmätestin mukaan) voimakkaasti: *se tiäs miten yällä on helpompi syödä salaa*. Näytteessä 4, *se tiädettii et se tiä on paljo pitempi*, ääni oli keski-ikäisen miehen, jonka diftongit avartuivat keskimääräisesti. Näytteessä 10 oli äänessä eläkeläisnainen, jonka diftongi lausumassa *ne rehentelee valtavasti tuällä* diftongi *uo* edustui tuomarien mukaan niin ikään keskimääräisesti avartuneena.

Osoittautui, että osallistujien sekä sosiaaliset että alueelliset paikannukset pitivät sisällään suurelta osin odotuksenvastaisia havaintoja suhteessa siihen, mitä diftongin avartumien alueellisesta ja sosiaalisesta

¹ Marja-Leena Sorjosen johtamaa hanketta rahoitti vuosina 2009–2012 Suomen Akatemia.

levikistä ennestään tiedetään. Kiinnostavin tulos oli, ettei yksikään (!) vastaajista kuullut näytettä alempia sosiaaliryhmiä edustavien tuottamina, vaan iästään ja alueellisesta taustastaan riippumatta osallistujat vaikuttivat ajattelevan, että avartuneita diftongeja tuottaneilla äänillä on jonkin tyyppistä valtaa; puhujia tai puhetta assosioitiin muun muassa virkamiehiin, poliitikkoihin, opettajiin, konsultteihin, ”toimittajiin tai sen tyyppisiin”, ”radioääniin” tai jääkiekkovalmentajaan. Saadut metakielelliset kommentit sulki pois sen mahdollisuuden, että diftongien laatu olisi jäänyt osallistujilta huomaamatta (esim. *No, sen sano, jokù, öö, iha s(h)elv(h)ästi, ää semmone se sano sillei, tuälla*). Huomiota siis kiinnitettiin diftongien ääntämykseen kuten reaktiotehtävää suunnitellessamme toivoimme. Tämä käy ilmi muun muassa seuraavasta esimerkistä 1, jossa tamperelaismies perustelee näytteen 10 (eläkeläisnainen) paikannusta itämurteisiin.

Esimerkki 1 (mies 33 v., Tampere), näytteestä 10

Mies: Täst tulee jotenki Kuopio- Kuopio mieleen, Savo- Savom puoli.

Haast: Joo. Mistähän se tulee sum mieleen osaakko sanoa

Mies: Mmmm ((mieltii)) ootas nyt mistähän toi (.) tulis (.) [--] kai jotai siinä puhettavassa [--] mä en tiedä olik siin se ’viheltelee’ [!] sana mikä siinä ehkä eniten ja **sit se tua- tuälla** mikä siinä oli.

Tuloksissa kiinnostavaa oli paitsi se, että sosiaaliset paikannukset olivat ristiriidassa Paunosen 1970-luvun tutkimuksessa saamien sosiaalisten korrelaatioiden kanssa, myös se, että huomattava osa vastaajista ei pitänyt kuulemaansa murrepiirteinä. Noin neljänneksessä kommentista tuli eksplisiittisesti esiin, ettei vastaajalla ollut minkäänlaista mielikuvaa piirteiden alueellista sijainnillisuudesta. (Ks. tarkemmin Vaattovaara, 2012, s. 188–190.) Moni toisaalta paikansi näytteitä länsimurteisiin, mutta etenkin eläkeläisnaisen tapauksessa ja voimakkaasti diftongeja avartavan nuoren miehen tapauksessa näytteitä paikannettiin myös itämurteisiin (esimerkki 1). Oli myös tyyppillistä, että näytteiden alueellista paikantamista pohtiessaan vastaajat esittivät arvionsa epämääräisinä tai epävarmoina (esimerkki 2) tai jopa ajatellen, että alueellinen paikannus on hyvä pyrkiä tekemään tutkijan miellyttämiseksi (esimerkki 3).

Esimerkki 2 (nainen 18 v., Vantaa), näytteestä 10

Mmm ((mieltii)). kai tätäki varmaa kuulee ehkä. tätäki varmaa kuulee **ehkä (.) ympäri ämpäri.** ei ehkä ihan kaikkialla mutta (.) aika (.) laajalti justiinsa.

Esimerkki 3 (mies 43 v, Helsinki, Suutarila), näytteestä 4

[--] tää on kans semm(o)nen (1.5) ↑yää:: **jos sää ö:: haluut nii** pikkusen Tamperee(n) suntaa(n) mutta ei kovim palijoo

Toisinaan sosiaalinen ja alueellinen paikannus kietoutuivat toisiinsa:

Esimerkki 4 (mies 22 v., Helsinki, Jollas), näytteestä 1

Jossain niinkun kaupungissa. Ei välttämättä Helsingissä mutta kuitenkin **isommassa paikassa** (.) ja voisin sanoa että henkilö on **vähän niinkun korkeemmin koulutettu**.

Alueellisia mielteitä koskevat tulokset viittasivat siihen, että siinä missä kielitieteellisten dokumentointien valossa diftongien avartuminen on puhtaasti länsimurteinen murrepiirre, kielenkäyttäjien (mahdollinen) alueellinen assosiaatio oli taipuvainen vaeltamaan etenkin voimakkaan avartuman tapauksissa itämurteisiin: mitä enemmän vokaaliaines poikkeaa yleiskielestä, sitä taipuvaisempia kielenkäyttäjät ovat mieltämään puhujan itämurteiseksi riippumatta vokaaliaineksen standardista poikkeavasta luonteesta (avartumat, reduktiot). Vastaavia tuloksia on saatu piirteen koeasetelmissa useammassa opinnäytteissä (ks. tarkemmin Vaattovaara, 2012). Tulokset sopivat kuvaan itämurteiden stereotyypin kanssa, joka nojaa paljolti mielikuvaan savolaisesta ”viäntämisestä” (ks. Mielikäinen & Palander, 2014, s.169–170). Eläkeläisnaisen keskimääräisen avartuman paikannusta itämurteisiin voi puolestaan selittää stereotypia ”itämurteiden puhujat ovat maalaisia” ja ”maalla asuu vanhuksia” (vrt. ”hillbillyt ovat miehiä”, Plichta & Preston, 2005).

Mikä voi sitten selittää diftongien variaation sosiaalisten paikannusten ristiriitaisuutta suhteessa 1970-luvun variaationtutkimuksessa todettuun sosiaaliseen hierarkiaan? Yksinkertaisin selitys on korrelaatiovinouma (Cameron, [1990] 1997) eli se, ettei tutkijan asetelmassaan olettamalla sosiaalisella strukturilla ole kielenkäyttäjien sosiaalisessa todellisuudessa vastaavaa merkitystä. Toinen mahdollinen selitys on sosiaalisen merkityksen muuttuminen ajassa. Avartuvien diftongien sosiaalisen merkityksen tulkinta voi kiinnittyä vielä tunnistamattomiin, mahdollisesti useammanlaisiin sosiaalisiin tyypeihin (Eckert, 2019). Etenkin internetin aikakaudella erilaisten puhetapojen ja tyylien tietoisuusiimme leviämisen mekanismit ovat tätä edeltäneitä aikoja arvaamattomammat. Se, että toistuvasti altistutaan niin kiakkomiästen, Sanna Marinin kuin monenlaisten ”tavisten” avartuneille diftongeille, on omiaan vaikuttamaan piirteen sosiaalisiin merkityksiin, joiden tavoittamisessa kielitietoisuustutkimuksella on vielä paljon tehtävää.

/s/:n ääntämyksen variaatio suomalaisten kipupisteenä

Kolmannen esimerkin valitsin havainnollistamaan sitä, miten tieteellisen paradigmansa ohjaamat kielentutkijat voivat olla sokeita kielenkäyttäjien maailmassa hyvinkin merkitykselliselle piirteelle.

Sellaista ilmiötä kuin ”helsinkiläinen s” ei lingvistisenä faktana tunneta. Suomen kielessä on yksi sibilantti, joka on vapaassa vaihtelussa, eikä ole ollut tieteellistä oletusta sen alueellisesta vaihtelusta. Siksi lingvistisiin faktoihin ja alueelliseen variaatioon perinteisesti kiinnittynyt sosiolingvistiikka sivuutti piirteen aina siihen saakka, kunnes kansan käsityksiin perustuva kansanlingvistiikka nosti ”helsinkiläisen ässän” kansanlingvistisenä faktana esiin (ks. esim. Palander, 2007; Vaattovaara & Soininen-Stojanov, 2006). Kansandialektologisten havaintojen pohjalta Helsingin suomea -hankkeessa sisällytettiin edellä esitelyyn Heureka 12 näytteen kokonaisuuteen yksi näyte edustamaan stereotyyppisenä näyttäytyvää etistä ja terävää ”helsinkiläistä ässää” siinä toivossa, että osallistujat reflektoisivat sen kuullessaan käsityksiään s-ääntämyksestä suhteessa [helsinkiin] tarkemmin. Haluttiin ymmärtää, mitä tämän mielteen taustalla on. Näytteessä numero 9 äänenä oli (kuulijoiden tätä tietämättä) Nylon Beatin laulaja, ”pissis-ikonina” aikoinaan tunnettu Jonna Kosonen.

Meille kielentutkijoille yllätyksenä tuli, että osallistujat eivät kommentoineet ässää ainoastaan tästä näytteestä 9, vaan samanhenkisiä, stadiässä-kommenteja saatiin myös näytteistä numero 2, 3, 5, 7 ja 12. Näissä s:n ääntämys poikkesi merkittävästikin näytteen 9 mukaisesta etisestä ja terävästä helsinkiläisen ässän stereotyyppistä. (Ks. Vaattovaara, 2013; Vaattovaara & Halonen, 2015.) Löydös kannusti jatkotutkimuksiin, jotka vahvistivat ja täydensivät kuvaa siitä, kuinka helsinkiläisestä ässästä oli kehittynyt ajan saatossa suomalaisten keskuudessa ideologinen konstruktio: miten tahansa äännetty /s/ voi tulla tulkituksi helsinkiläisenä ässänä, jos puhuja muiden (tyyli)piirteiden nojalla tulkitaan helsinkiläiseksi, koska käsite ’helsinkiläinen s’ itsessään on iskostunut suomalaisten mieliin – käytännössä symboloimaan maaseudun ja kaupungin vastakkainasettelua.

Aiheesta laajin, monitieteinen tutkimuksemme (*Stadin syntinen s*, Halonen, Nyström, Paunonen & Vaattovaara, 2020) auttoi hahmottamaan ”helsinkiläisen ässän” syntyä ja kehitystä kansanlingvistiseksi faktaksi. Tämän ideologisen konstruktion juuret ovat 1800-luvun modernisoituvan ja monikielisen Helsingin vastakkain asettumisessa talonpoikaista maaseutukulttuuria ja sen ”puhtaita” murteita vasten, kehyksenään kansallisuusaatteen nostattama puristinen kieli-ideologia (Paunonen, 1996, s. 546–547; Halonen ym., 2020). Samalla tutkimus valaisi sitä, miten institutionaalistuneet käytänteet – sellainen kuin s-ääntämyksen korjaaminen puheterapian ja erityisopetuksen keinoin – saattavat jatkua vuosikymmeniä

senkin jälkeen, kun käytänteen taustamotivaatio on jo hämärtynyt. Dialogi kansainvälisen tutkimusverkoston kanssa (ks. Levon, Maegaard & Pharao, 2017; Halonen & Vaattovaara, 2017) auttoi meitä suomalaisessa yhteiskunnassa kasvaneita tutkijoita oivaltamaan tämän totunnaiseksi muodostuneen s-korjauskäytänteen poikkeuksellisuutta, kannustaen tutkimaan sen suhdetta laajempiin sosiokulttuurisiin muutoksiin ja ilmiöihin. Näistä yhdeksi keskeisimmistä osoittautui iskelmätahtikulttuurin nousu 1950-luvulla (Halonen ym. 2020, s. 148–180; 228–245). Kansallinen tarve korjata s-ääntämystä palautuu ensi kädessä siihen, että suomea toisena kielenä käyttävien, ruotsinkielisten (nais)näyttelijöiden liian ruotsinmukainen s-ääntämys 1800-luvun lopun suomenkielistyvässä Helsingissä koettiin säröksi suomen kielen puhtaudessa, ja (muun muassa) tätä ongelmaa koulutusjärjestelmän tuella pitkään torjuttiin. s:n korjaaminen jatkui vielä kauan sen jälkeen, kun ruotsin kieli oli lakattu näkemästä suomelle uhkana. Normatiiviset asenteet olivat myös luoneet maaperää sille, että normista poikkeava s alkoi nousta ja kukoistaa tyyllillisenä indeksinä sukupolvesta toiseen, saaden yhä uusia, muokkautuvia sosiaalisia ja tyyllillisiä merkityksiä (Halonen ym., 2020, s. 209–290).

Olennainen seikka todeta on, että tämän tutkimuskohteen äärelle päätyminen oli ennen kaikkea kielenkäyttäjien esiin tuomien näkemysten ansiota. Ihmisten tavat puhua 'helsinkiläisestä ässästä', 'cityässästä', 'pississästä' ja suhteessa helsinkiläisyyteen herättivät kiinnostuksen tutkia ilmiötä tarkemmin. Kielikäsitystutkimuksen kansanlingvistisen haaran piirissä karttunut kielenkäyttäjien metalingvistinen tieto antoi sysäyksen s-ääntämyksen sosiaalista indeksisyyttä selvittäneille tarkemmille tutkimuksillemme. Osoittautui, että Suomen kansallinen kertomus eräällä tapaa manifestoituu kansan suussa kehittyneessä "helsinkiläisen s:n" käsitteessä. 1800-luvun Helsingissä "helsinkiläinen s" oli lingvistinen fakta, tänä päivänä se on käsitekonstruktio, jonka avulla Helsinkiä kuvitellaan paikkana, ja asemoidutaan suhteessa kuviteltuihin helsinkiläisyyksiin.

Lopuksi

Edellä olen käsitellyt kolmea tutkimusesimerkkiä, jotka kukin tavallaan puhuvat sen jo varhaisessa sosiolingvistiikassa oivalletun seikan puolesta, että kielenkäyttäjien kielitietoisuus ja lähestymistavat kieleen on tärkeää integroida osaksi sosiolingvistiikan tutkimustehtävää. Kielikäsitysten tutkijoiden helmasyntinä on usein ollut sortuminen ilmiöön, jota voidaan nimittää kansanlingvistiseksi paradoksiksi (Vaattovaara, 2012, s. 181–182;

vrt. vrt. havainnoijan paradoksi, Labov, 1972, s. 209, ja testaaajan paradoksi, Kristiansen, 2010, s. 530). Mitä enemmän kokemukseni kielikäsitteiden tutkijana on karttunut, sitä vakuuttuneemmaksi olen tullut siitä, että kielikäsitteiden- ja tietoisuustutkimusta tulisi kehittää (1) nöyryyden, (2) uteliaisuuden ja (3) kumppanuuteen pyrkimisen avulla. Nöyryydellä ja uteliaisuudella tarkoitan tutkijan kriittistä reflektiivisyyttä ja pyrkimystä kunnioittaa kielenkäyttäjien lähestymistapoja asettamatta niitä alistaiseksi tutkijalähtöisille teoreettisille malleille taustaoletuksineen (ks. myös Johnstone & Kiesling, 2008; Nuolijärvi, 2010). Kumppanuudella tarkoitan tutkittavien roolien uudelleenarviointia tutkimusasetelmissa. Esimerkiksi vuorovaikutuksen medioituminen ja kieliyhteisöjen lisääntyvä monikielistyminen ovat ilmiöitä, joihin kielikäsitteistutkimuksenkin keinoin on aiheellista tarttua. Lisäksi nämä ilmiöt kytkeytyvät yhteiskunnallisiin muutoksiin tavalla, joka kannustaa osallistamaan kielenkäyttäjryhmiä tutkimuskumppaneiksi (ks. esim. Svendsen, 2018; Lehtonen, 2021; Vaattovaara & Syrjä, 2020). Sosiolingvistiikassa ja laajemminkin humanistis-yhteiskuntatieteissä kansalaistieteellinen tutkimus on vielä tuore trendi mutta eri aloilla jatkuvasti karttumassa (Vaattovaara, arvioitavana)². Aika vaikuttaa olevan kypsä kielentutkijoiden ja kielenkäyttäjien lähestymistapojen yhdessä työstämiselle, uusien osallistavien tutkimuksen muotojen kehittämiseksi.

Lähteet

- Cameron, D. [1990] (1997). Demythologizing sociolinguistics. Teoksessa N. Coupland & A. Jaworski (toim.), *Sociolinguistics. A reader and coursebook* (s. 55–67). London: Macmillan.
- Eckert, P. (2008). Variation and the indexical field. *Journal of Sociolinguistics*, 12 (4), 453–476.
- Eckert, P. (2012). Three waves of variation study: The emergence of meaning in the study of sociolinguistic variation. *Annual Review of Anthropology*, 87–100.
- Eckert, P. (2019). The individual in the semiotic landscape. *Glossa: a journal of general linguistics* 4 (1) 14, 1–15.
- Garrett, P. (2001). Language attitudes and sociolinguistics. *Journal of Sociolinguistics* vol 5/4 s. 626–631.
- Halonen, M. & Vaattovaara, J. (2017). Tracing the indexicalisation of the notion ‘Helsinki s’. *Linguistics* 55 (5), 1169–1195.

² Kansalaistieteellistä tutkimusta kehitetään hankkeessa *Arkisuomien kielitietoisuudet ja muutos*, jota rahoittaa Koneen Säätiö (2023–25, vastuullinen johtaja J. Vaattovaara).

Julkaistavaksi hyväksytty versio. Lopullinen julkaisu: L. Kanto, M. Toivola, A. Martikainen, I. Savolainen, E. Vastamäki (toim.) 2023. *Kieli elämän eri vaiheissa – näkökulmia kielen moninaisuuteen*. Puheen ja kielen tutkimuksen yhdistys ry:n julkaisuja 55, s. 60–74.

- Halonen, M., Nyström, S., Paunonen, H & Vaattovaara, J. (2020). *Stadin syntinen s*. Helsinki: ArtHouse.
- Hermo, R. (2022). Median porilaisrepresentaatiot porilaisuuden kuvaajina. *Sananjalka* 64, 136–160.
- Johnstone, B. (2004). Place, globalization and linguistic variation. Teoksessa Carmen Fought (toim.), *Sociolinguistic variation. Critical reflections* (s. 65–83). Cambridge University Press.
- Johnstone, B. (2016). Enregisterment: how linguistic items become linked with ways of speaking. *Linguistics Compass*, 10, 632–643.
- Johnstone, B. & Kiesling, S.F. (2008). Indexicality and experience: Exploring the meanings of /aw/ monophthongization in Pittsburgh. *Journal of Sociolinguistics* 12 (1), 5–33.
- Kristiansen, T. (2020). Methods in language-attitudes research. Teoksessa J-O. Östman & J. Verschueren (toim.), *Handbook of pragmatics: 23rd annual installment*. John Benjamins Publishing Company.
- Kristiansen, T. (2010). Investigating language in space: Experimental techniques. Teoksessa P. Auer & J. Schmidt (toim.), *Language and space: An international handbook of linguistic variation* (s. 528–549). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Labov, W. 1972. *Sociolinguistic patterns*. Oxford: Blackwell.
- Lambert, W., Hodson, R., Gardner, R. & Fillenbaum, S. (1960). Evaluational reactions to spoken languages. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 60, 44–51.
- Lehtonen, H. (2021). Kielitaitojen kirjo käyttöön, limittäiskieleilyä luokkaan (s. 70–90). *AFinLae* 13, Soveltavan kielitieteen tutkimuksia.
- Levon, E., Maegaard, M. & Pharaon, N. (2017). Introduction: Tracing the origin of /s/ variation. *Linguistics* 55 (5), 979–992
- Mantila, H. (1992). *Ei tääläkhän senthän jokhaishen sanhan hootakhan panna. Jälkitavujen vokaalienvälisen h:n variaatio peräpohjalaisissa murteissa*. Helsinki: SKS.
- Mielikäinen, A. & Palander, M. (2002). Suomalaisten murrekäsityksistä. *Sananjalka* 44, 86–109.
- Mielikäinen, A. & Palander, M. (2014). *Miten suomalaiset puhuvat murteista? Kansanlingvistinen tutkimus metakielestä*. Suomi 203. Helsinki: SKS.
- Mustanoja, L. (2011). *Idiolekti ja sen muuttuminen. Reaaliaikatutkimus Tampereen puhekielestä*. Acta Universitatis Tamperensis 1605. Tampereen yliopistopaino.
- Niedzielski, N. & Preston, D. R. (2000). *Folk linguistics*. New York: Mouton de Gruyter.
- Niemelä, H. (2020). Piirretty suomen kieli: Piirustusmetodin käyttö kieli-ideologioiden tutkimisessa. *Virittäjä*, 124(3), 380–411.

Julkaistavaksi hyväksytty versio. Lopullinen julkaisu: L. Kanto, M. Toivola, A. Martikainen, I. Savolainen, E. Vastamäki (toim.) 2023. *Kieli elämän eri vaiheissa – näkökulmia kielen moninaisuuteen*. Puheen ja kielen tutkimuksen yhdistys ry:n julkaisuja 55, s. 60–74.

- Nuolijärvi, P. (2010). Sosiolingvistin laboratorio ja yhteiskunnallinen vaikuttavuus. Teoksessa H. Lappalainen, M-L. Sorjonen & M. Vilkuna (toim.), *Kielellä on merkitystä. Näkökulmia kielipolitiikkaan* (s. 417–439). Helsinki: SKS.
- Nuolijärvi, P. & Vaattovaara, J. (2011). De-standardisation in progress in Finnish society? Teoksessa T. Kristiansen & N. Coupland (toim.), *Standard Languages and Language Standards in a Changing Europe* (s. 67–74). Oslo: Novus Forlag.
- Palander, M. (2007). Alueellisen taustan vaikutus murrekäsitteisiin. *Virittäjä* 111, 24–55.
- Paunonen, H. (1995) [1982]. *Suomen kieli Helsingissä. Huomioita Helsingin puhekielen historiallisesta taustasta ja nykyvariaatiosta*. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- Plichta, B. & Preston, D.R. (2005). The /ay/s have it: The perception of /ay/ as a North-South stereotype in US English. Teoksessa T. Kristiansen, & N. Coupland & P. Garrett (toim.), *Subjective processes in language variation and change* (s. 243–85). Special issue of Acta Linguistica Hafniensia.
- Preston, D.R. (1996). Whaddayaknow. The modes of folk linguistic awareness. *Language awareness* 5 (1), 40–73.
- Preston, D. R. (2011). The power of language regard – Discrimination, classification, comprehension, and production. *Dialectologia*. Special issue II, 9–33.
- Preston, D.R. (2013). The influence of regard on language variation and change. *Journal of Pragmatics*, 52, 93–104.
- Svendsen, B. A. (2018). The dynamics of citizen sociolinguistics. *Journal of Sociolinguistics* 22 (2), 137–160.
- Vaattovaara, J. (2009). *Meän tapa puhua: Tornionlaakso pellolaisnuorten subjektiivisena paikkana ja murrealueena*. Helsinki: SKS.
- Vaattovaara, J. (2012). Spatial concerns for the study of social meaning of linguistic variables – an experimental approach. Teoksessa H. Lehti-Eklund, C. Lindholm & C. Sandström (toim.) *Folkmålsstudier: Meddelanden från Föreningen för Nordisk Filologi* 50 (s. 175–209).
- Vaattovaara, J. (2013). On the dynamics of non-linguists' dialect perceptions – the perceived spatiality of /s/ variation in Finnish. Teoksessa M. Reif, J. A. Robinson & M. Pütz (toim.), *Variation in Language and Language Use: Linguistic, Socio-Cultural and Cognitive Perspectives* (s. 134–163). Duisburg Papers on Research in Language and Culture. Peter Lang.
- Vaattovaara, J. (arvioitavana). Exploring connections between Exploratory Practice and Citizen Science as Forms of Inclusive Research.
- Vaattovaara, J. & Halonen, M. (2015). Missä on ässä? ”Stadilaisen s:n” helsinkiläisyydestä”. Teoksessa M-L. Sorjonen, A. Rouhikoski & H.

Julkaistavaksi hyväksytty versio. Lopullinen julkaisu: L. Kanto, M. Toivola, A. Martikainen, I. Savolainen, E. Vastamäki (toim.) 2023. *Kieli elämän eri vaiheissa – näkökulmia kielen moninaisuuteen*. Puheen ja kielen tutkimuksen yhdistys ry:n julkaisuja 55, s. 60–74.

Lehtonen (toim.), *Helsingissä puhuttavat suomet. Kielen indeksisyys ja sosiaaliset identiteetit* (s. 40–83). Helsinki: SKS.

Vaattovaara, J. & Soininen-Stojanov, H. (2006). Pääkaupunkiseudulla kasvaneiden kotiseuturajaukset ja kielelliset asenteet. Teoksessa K. Juusela & K. Nisula (toim.), *Helsinki kieliyhteisönä* (s. 223–254). Helsingin yliopiston suomen kielen ja kotimaisen kirjallisuuden laitos.

Vaattovaara, J. & Syrjä, T. (2020). Tutkiva käytäntö monialaisessa oppimisympäristössä – tapaustutkimus näyttelijäntaiteen ja suomen opiskelijoiden kielitietoisuuden ja asiantuntijuuden kasvun kokemuksista. Paulasto, H. & S. Pöyhönen (toim.). *Kieli ja taide – soveltavan kielentutkimuksen ja taiteen risteämiä. Language and the arts – creative inquiry in applied linguistics* (s. s. 57-83). AFinLA-e. Soveltavan kielitieteen tutkimuksia n:o 74.

Weinreich, U., Labov, W. & Herzog, M. (1968). Empirical foundations for a theory of language change. Teoksessa Lehman, W.P. & Y. Malkiel (toim.), *Directions for Historical Linguistics* (s. 95–189). Austin: University of Texas.

johanna.vaattovaara@tuni.fi, Informaatioteknologian ja viestinnän tiedekunta, Tampereen yliopisto (Kalevantie 4, 33014 Tampereen yliopisto)